

Jos van Hezewijk
met medewerking van Marcel Metze

Superrijk in de Lage Landen

Met: 500 rijksten aller tijden

© 2018 Jos van Hezewijk, met medewerking van Marcel Metze

Omslagontwerp Tessa van der Waals

Omslagbeeld boven: detail uit *Portret van een vrouw,*
mogelijk Maria Trip, Rembrandt, 1639

Omslagbeeld onder: Pete Summers/REX/Shutterstock

Foto auteurs Flip Franssen

Illustraties Guusje Bertholet

Zetwerk Elgraphic bv, Vlaardingen

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 3829 5

1

De natuur als bron van rijkdom

Het heeft lang geduurd voordat de Nederlanden hun grote natuurlijke bronnen, rivierdelta, energie en ertsen konden inzetten voor het vergaren van rijkdom. Topambtenaar Willem 'Snikkerieme' van Duvenvoorde werd in de late Middeleeuwen schatrijk met turfwinning. Ook de koloniale grondstoffen hebben de rijksten geen windeieren gelegd. En als grootschalige exploitatie van de natuur nadelen heeft – en dat is meestal het geval – weten de superrijken ook aan de tijdelijke oplossing daarvan steeds weer schatten te verdienen.

Nederland is een doorvoerland. Meer dan de helft van alle goederen die hier binnenkomen, vertrekken weer naar andere landen. In 2014 kwam voor 246 miljard euro aan goederen Nederland binnen die alleen maar kwamen en gingen. Na hun vertrek was Nederland acht miljard euro rijker, geld dat aan de strijkstok was blijven hangen voor transport, opslag, belastingen, administratief werk enzovoort. Twee derde van al die goederen bestond uit natuurlijke grondstoffen: kolen, ertsen, aardolie(producten) en aardgas. Daarnaast kwam ook voor 170 miljard aan goederen het land in, waaronder grondstoffen maar ook voedingsmiddelen en andere zaken, die pas na enige bewerking weer verder reisden, dus bijvoorbeeld na verdunning (van concentraten), koeling, herverpakking enzovoort. Dat leverde dertig miljard euro op. Alles bijeen leveren doorvoer en wederuitvoer zo'n 4 procent van het bruto nationaal product (bnp). Het is profijtelijk om een doorvoerland te zijn, hoewel al dat verkeer natuurlijk wel nogal vervuilend is.¹

De natuur is sinds jaar en dag een bron van rijkdom. Zij biedt brandstoffen en ertsen maar ook aan de exploitatie van landbouwgrond en aan de vruchten van moeder aarde valt op tal van manieren te verdienen, vooral als de vraag groter is dan het aanbod. Van de 250 rijksten Britten sinds 1066 waren er 122 eigenaren van land en onroerend goed. Slechts 27 waren industriëlen.

De landeigenaren wisten vooral te verdienen aan hun eigendom van steenkool, ijzererts, mijnen, infrastructuur en aandelen. Natuurlijke bronnen zijn erg belangrijk voor de ontwikkeling van een land. Maar ze zijn niet de enige factor. Op basis van hun natuurlijke hulpbronnen hadden de delta's in China, India of het Midden-Oosten – met hun waterwegen, vruchtbare gronden en delfstoffen – al snel na de Middeleeuwen uit moeten groeien tot wereldmachten. We zien echter dat Europa deze gebieden lange tijd gedomineerd heeft. Ook in Zuid-Amerika liggen sommige regio's geografisch bijzonder gunstig. Toch groeiden ze niet door.²

De Lage Landen hadden veel natuurlijke hulpbronnen in huis om al heel vroeg in de geschiedenis uit te groeien tot grote mogendheden. Ze bezaten veel energie zoals turf en steenkool, ijzererts en andere ertsen, en door hun ligging in een rivierdelta waren de gronden vruchtbaar en beschikten ze over goede waterwegen. Een van Hollands rijksten uit de Gouden Eeuw, Louis de Geer (p. 185), heeft daar kapitaal mee gemaakt om vervolgens in Zweden – waar ook veel ijzer voorhanden is – een moderne wapenindustrie op te zetten. De Lage Landen hebben ook altijd goede mogelijkheden gehad voor windenergie voor de aandrijving van gemalen, houtzagen en molenstenen.

Toch duurde het tot het eind van de Middeleeuwen voordat de Lage Landen enigszins mee gingen tellen. Waarom? Voor een succesvolle exploitatie van bodemschatten en een gunstige geografische ligging is meer nodig. Ook andere factoren – cultuur, macht en geweld – spelen een rol. En laten we de factor angst niet vergeten, denkt Ian Morris. Zijn 'Morris Theorem' luidt: 'Verandering wordt veroorzaakt door luie, hebberige, bange personen op zoek naar gemakkelijkere, lucratievere en veiliger manieren om dingen te doen. En die zelden beseffen wat ze doen.' Morris denkt dat misschien wel de belangrijkste factor voor de rijkdom van een land het toeval is. Toen dat zich in de Lage Landen aandeede, is daar met veel inzet op ingespeeld. En er is door een aantal mensen goudgeld mee verdiend.³

Edelmetalen hebben de Lage Landen zeer beperkt (in België is wel wat goud gewonnen) maar ze zijn wel steeds ruim bedeed geweest met energiegrondstoffen. Eerst ging het om hout en turf, daarna om steenkool, olie en aardgas. Sommige individuen en families zijn er schatrijk aan geworden. Ik licht er willekeurig drie uit.

Een voorbeeld uit recente tijd is de Nijmegenaar John Deuss, die ooit begon in de autohandel. Ten tijde van het apartheidsregime gold een olieboy-

cot tegen Zuid-Afrika. Deuss verdiende een vermogen door toch olie van onduidelijke herkomst aan het regime te leveren. Later startte hij banken in de belastingparadijzen Bermuda en Curaçao. Dat kwam hem in 2012 te staan op een veroordeling wegens illegaal bankieren en een schikking van 34,5 miljoen euro (2013) om verdere vervolging te voorkomen. De omvang van zijn vermogen is niet heel duidelijk. In 2007 schatte zakenblad *Quote* het op 1 miljard euro, maar in 2013 nog maar op 435 miljoen euro. Uit de *Paradise Papers*, een verzameling van miljoenen teksten zoals e-mailberichten over internationale belastingontwijking, die eind 2017 naar de internationale pers gelekt werden, bleek dat Deuss weer volop in de oliehandel zat.⁴

De familie Pon (p. 259) importeert auto's van onder meer de merken Volkswagen, Audi, Seat en Porsche, en handelt daarnaast in fietsen, heftrucks grondverzetmachines en elektriciteitsopwekkende diesel- en gasmotoren. In 2015 haalde het concern een omzet van 6,8 miljard euro.⁵

Een Nederlander die buiten zijn vaderland fortuin maakte in de fossiele energie, is de thans Canadese zakenman Alfred Balm (p. 57). Deze miljardair verdiende veel geld met het leveren van boorservices aan olie- en gasmaatschappijen, vooral in de zogenoemde *fracking*-techniek. Via zijn Emergo Group investeert hij ook grote bedragen in de olie- en gassector.⁶

Ook collectief heeft Nederland veel geld verdiend aan energiegroestoffen. De eerste 'Nederlandse' olievondsten vonden in 1884 plaats op Sumatra, toen een deel van de kolonie Nederlands-Indië. Ze leidden tot de oprichting van de Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij, die later is opgegaan in Koninklijke Shell. Wat die sinds de oprichting aan dividenden, toeleveringen, salarissen, belastingen en dergelijke heeft opgeleverd, loopt in de honderden miljarden euro's. In nationale bodem heeft de Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij in 1944 interessante hoeveelheden olie gevonden bij Schoonebeek. Voor de staatskas is vooral het grote aardgasveld bij Slochteren een enorme bron van inkomsten geweest. Shell en Exxon ontdekten het in 1959 – via hun joint venture de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM). Het heeft de Nederlandse staat door de jaren heen meer dan 200 miljard euro opgeleverd. Deze baten stelden de politici in staat een verzorgingsstaat in te richten die zonder deze inkomsten een stuk minder riant was geweest. Economen hebben deze besteding bekritiseerd als kortetermijnpolitiek. Nederland had zoals Noorwegen de aardgasbaten moeten investeren in plaats van uitgeven. Nu zullen we, als straks de gasvoorraad op is

of vanwege aardbevingsrisico niet langer winbaar, op de blaren moeten zitten.⁷

De eerste energiehandelaar

Energiebronnen zijn er genoeg. Maar het realiseren van een duurzame energievoorziening is niet eenvoudig. Tot diep in de Middeleeuwen voldeed brandhout wel aan de voorwaarden. Er was meer dan genoeg en het gebruik lag zó laag dat de natuur het verstookte hout gemakkelijk kon vervangen. De emissies van roet, CO₂ en andere gassen waren verwaarloosbaar. Maar in de elfde en twaalfde eeuw begon de Europese bevolking te groeien. Dat hing vermoedelijk samen met de temperatuur van de aarde. Die liep op (toen dus niet door een teveel aan CO₂), wat in deze gematigde klimaatzone leidde tot betere oogsten en dus een gezondere bevolking. Maar ook tot een toenemende behoefte aan energie voor koken en verwarming, en tot meer gebruik van hout. In de Lage Landen werd de oplopende vraag in eerste instantie opgevangen door import uit Scandinavië en de Baltische Staten. Handelaars verdienden hiermee fortuinen, en hun handelsgebied breidde zich al snel uit naar economisch ontwikkelde gebieden in Frankrijk, Spanje, Engeland en Italië.

De Romeinen wisten al dat men moerassige veenlagen – die feitelijk bestaan uit dikke lagen afgestorven planten – kan afgraven en de gedroogde pluggen (turf) als brandstof kan gebruiken. Dat levert per kubieke meter ongeveer net zoveel energie op als hout. In reactie op het groeiend tekort aan hout begon men in Noordwest-Europa in de loop van de Middeleeuwen op steeds grotere schaal turf te produceren en te verhandelen. De Engelsen en de Fransen waren het eerst, de Lage Landen volgden. Engeland had trouwens ook gemakkelijk winbare steenkool, en haalde in 1650 al meer dan de helft van zijn energie daaruit – wat mede de basis legde voor de vroege industriële ontwikkeling van dat land.⁸

De winning van turf in de westelijke laagveengebieden van Vlaanderen, Holland en West-Brabant begon in de tweede helft van de Middeleeuwen. Willem ‘Snikkerieme’ van Duvenvoerde (p. 60), een topambtenaar van graaf Willem III van Holland, werd schatrijk met het op grote schaal opkopen van moerasgebied voor turfsteken en ontginning voor landbouwgrond. De turf

viel gemakkelijk naar de nabijgelegen stedelijke centra te varen. Met het verdiende geld ontplooidde Van Duvenvoorde zich vervolgens tot internationaal bankier en financieel adviseur. De turfwinning in de hoger gelegen veengebieden in Drenthe en Groningen kwam pas in de zestiende eeuw op gang. Daar moesten eerst kanalen worden gegraven om de turf af te voeren. Om dit te financieren richtten kapitaalkrachtige lieden compagnieën (bedrijven) op, zoals de Schoterlandse Veencompagnie bij Heerenveen en de Ommerlander Compagnie bij Groningen, die de kanalen lieten aanleggen en uiteraard flink van de turfopbrengsten meegenoten.⁹ Tot de superrijken die in de zeventiende eeuw in de turfexploitatie in Oost-Groningen investeerden, behoorde de familie Coymans.¹⁰

Sommige economen menen dat de turfwinning en ook de vele windmolens sterk hebben bijgedragen aan Nederlands economische succes in de Gouden Eeuw. Een van hen berekende dat Nederland, mede door groot-schalige inzet van turf en wind, in de zeventiende eeuw per hoofd van de bevolking tweemaal zoveel energie gebruikte – en dus ook een hogere productiviteit en welvaart kende – dan India in de twintigste eeuw. Dat kon omdat die energie zo goedkoop was. Zonder zijn drieduizend windmolens en zijn turf had Nederland driehonderdduizend arbeidskrachten meer moeten inzetten en een kwart van zijn landoppervlak moeten bebossen om dezelfde hoeveelheid energie te produceren. Nu konden die werkkrachten en die grond voor andere doelen worden ingezet.¹¹

Graan: de handel aller handel

Turfwinning had één nadeel: een groot deel van Holland kwam onder water te staan. Met de nodige vindrijkheid sloeg men aan het draineren en bema-len om het water weg te werken en in de aldus gevormde polders graan te verbouwen, waar in de groeiende steden toenemende vraag naar was. Maar in de loop van de veertiende eeuw bleek dat men de strijd tegen het water nog niet voldoende aankon. Door de ontwatering klonk het veen in, waardoor het grondwater nog harder opwelde. De Lage Landen zagen zich genood-zaakt graan te importeren. Eerst uit Frankrijk, maar toen dat land zelf groeide en zijn eigen graan nodig had, uit de landen rond de Oostzee. Dat was toen – begin vijftiende eeuw – nog niet zo voor de hand liggend, want tot dan was

alleen het scheepsvervoer van luxegoederen over lange afstand rendabel, en die handel werd gedomineerd door het netwerk van Hanzesteden. Door een strakke organisatie en technische innovaties slaagden de Hollanders erin groot-schalig vervoer van graan rendabel te maken. Het bulkvervoer zal Nederland nooit meer verlaten. De houthandel vanuit de Oostzee was de graanhandel al voorgegaan. Werd het hout nog betaald met wijn en bier, de graanhandel werd betaald met haring als lucratieve heenvracht. Zo kon het gebeuren dat Holland de grootste handelsvloot van Europa opbouwde en de vrachtvaarder van Europa werd. De Oostzeehandel bleef nog lang belangrijk, zelfs toen de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (voc) al was opgericht en tot bloei kwam. In 1636 omvatte die nog 55 procent van de Hollandse handel. De Oostzeehandel stond zo aan de basis van de rijkdom van Holland en wordt de moedernegotie (de moeder aller handel) genoemd.¹²

De kolen- en staalsjeiks der Lage Landen

Na turf kwam steenkool, dat zes keer zoveel energie bevat. Een goede oplossing voor het energieprobleem dus. Ondiepe mijnbouw, tot enkele tientallen meters, bestond allang maar mijnbouw in diepe ondergrondse schachten begon pas vanaf eind achttiende eeuw, toen stoommachines konden worden ingezet voor luchtverversing en het wegpompen van grondwater. Steenkool diende vooral als industriële brandstof, dus voor het stoken van ertsovens en het aandrijven van stoommachines (elektriciteitscentrales waren er nog niet en bij de verwarming van woningen speelden turf en hout nog de hoofdrol). In Groot-Brittannië was al in 1650 meer dan de helft van de energie afkomstig van steenkool.¹³ Diepe kolenwinning begon in Engeland zo rond 1800, toen de stoommachine daar de eerste golf van industrialisatie op gang bracht. Daarna volgde België, het eerste geïndustrialiseerde land op het vasteland van Europa, zo vanaf 1810-1830. Net als in Engeland zette men steenkool daar onder meer in bij de staalproductie. De families Velge en Bekaert, bijvoorbeeld, produceerden staaldraad. Bekaert is tot vandaag de dag een bekende Vlaamse industriële multinational. Ook de familie Frère verwierf grote belangen in de Belgische (Waalse) staalindustrie. Haar nazaat Albert baron Frère, geboren 1926 en grootaandeelhouder van de Groupe Bruxelles Lambert, is een van de rijkste mannen van België.

In Nederland begon de diepe kolenwinning pas medio negentiende eeuw, eerst door particulieren en rond 1900 ook in een aantal staatsmijnen. Tot de Eerste Wereldoorlog bleef de productie beperkt, en was Nederland sterk afhankelijk van Duitse, Britse en Belgische kolen. Een hoofdrol in deze import was weggelegd voor de families Van Beuningen en Fentener van Vlissingen. Zij werkten zich op tot ware kolenoligarchen. In 1896 waren zij medeoprichters van de Steenkolen Handels-Vereeniging (SHV), een verkoopmaatschappij die optrad als exclusieve vertegenwoordiger van het Rheinisch-Westfälische Kohlen-Syndikat. In het eerste decennium van de twintigste eeuw bouwden zij deze verkoopmaatschappij uit tot een consortium dat zich ook bezighield met overslag, export en Rijnvaart. Tijdens de Eerste Wereldoorlog wisten zij van twee wallen te eten. Enerzijds profiteerden zij mee van de grote prijsverhoging van Duitse kolen, tegelijkertijd verdienden ze via een geheime dochtermaatschappij aan de invoer van Britse steenkool.¹⁴ ‘Partner in crime’ in dit dubbelspel was een andere Rotterdamse superrijke, Willem van der Vorm. Deze was opgeklommen van loopjongen tot directeur bij de Scheepvaart- en Steenkolen Maatschappij (SSM), een bedrijf dat door het Amerikaanse Standard Oil was opgezet als concurrent van SHV en Britse kolen naar Europa importeerde. In 1916 nam SHV met zijn medeweten een geheim belang in SSM, zodat de concurrenten partners werden.¹⁵

Toen na de Eerste Wereldoorlog aardolie een steeds belangrijker energiebron werd, bewoog de SHV mee. Het bedrijf kocht een keten van benzinstations en investeerde in de ontwikkeling en productie van olie en gas. Naarmate het bedrijf groeide, ontstonden spanningen tussen de beide families, die in 1949 explodeerden. In de daaropvolgende machtsstrijd leek de familie Van Beuningen aanvankelijk aan de winnende hand, maar het tij keerde toen Daniël George van Beuningen, de belangrijkste drijvende kracht uit de beginjaren van de onderneming, in 1955 stierf. De familie Van Vlissingen nam de overhand en al snel trokken de Van Beuningens zich terug.

De familie Fentener van Vlissingen is op dit moment nog steeds een van de rijkste families van Nederland, met een geschat vermogen van meerdere miljarden euro, verspreid over meerdere erfgenamen.¹⁶ Stille partner Willem van der Vorm – wegens zijn optreden ook wel ‘sir William’ genoemd – werd later directeur bij de Holland-Amerika Lijn (HAL), de trans-Atlantische scheepvaartverbinding tussen Rotterdam en New York. Toen de HAL in 1989 haar schepen verkocht, ging ze verder als beleggingsmaatschappij, met zoon Mar-

tijn als voorzitter en de familie Van der Vorm als grootaandeelhouder. De familie is met deze beleggingsmaatschappij doorgedrongen tot de superrijken van Nederland met een vermogen van bijna tien miljard euro (zie ook hoofdstuk 9).¹⁷

Koloniale grootverdieners

Na turf kwamen kolen, na kolen kwam olie. De al genoemde olievondst op Sumatra was aanleiding voor oprichting van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlands-Indië (1890), later omgedoopt tot Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij (KNPM). Deze Nederlandse tak van het huidige Royal Dutch Shell hield zich in de begindagen bezig met de productie en verkoop van lampolie en smeerolie in Azië. Vanaf begin twintigste eeuw kwamen daar motorbrandstoffen bij en nog weer later ook petrochemische producten. De activiteiten breidden zich uit over de hele wereld. Er wordt al decennia gespeculeerd dat het vermogen van de familie Oranje-Nassau mede rust op aandelen Shell. Een aanwijzing is te vinden in een brief van commissaris De Lange aan directeur August Kessler sr. uit 1894. De nog jonge ‘Koninklijke’ had nieuwe investeerders nodig. Toen men bot ving in Amsterdam, probeerde men het in Haagse kringen rond het Koninklijk Huis. In ruil zou de Koninklijke uit die kringen de jonge ingenieur jonkheer Hugo Loudon inhuren. De Lange schreef: ‘Wanneer Loudon de omvang van de zaak heeft aanschouwd, dan zullen de Haagse vrienden de vier miljoen bijeenbrengen [...] dan doet de Koninginregentes voor zichzelf en haar Dochter mee...’ (bedoeld zijn respectievelijk Emma en Wilhelmina). Een jaar later gingen onderhands zeshonderd aandelen naar enkele particuliere investeerders, en dit zou dan het punt kunnen zijn waarop de familie Oranje-Nassau is ingestapt. Een ruwe rekensom leert dat de betreffende aandelen, als ze niet van eigenaar zijn veranderd, in 1990 rond 1,7 miljard euro waard zijn geweest en 1,4 miljard aan dividend hebben opgebracht. Sindsdien zijn daar nog weer een kwart eeuw aan koersstijgingen en dividenden bijgekomen.¹⁸

Moeten we wat het Koninklijk Huis betreft een slag om de arm houden, van twee andere families weten we in ieder geval zeker dat ze dankzij de Koninklijke/Shell (inmiddels omgedoopt tot Royal Dutch Shell) tot rijkdom

zijn geraakt. De ene bestaat uit de nazaten van Henri Deterding, die het concern tussen 1901 en 1936 leidde, flinke aandelenpakketten had en ook grote winstuitkeringen genoot. Deterding was een enorm gedreven ondernemer maar kreeg op den duur ook trekken van megalomane potentiaat. Hij had grote weerzin tegen het communisme en vatte van daaruit net wat te veel sympathie op voor de fascistten en het naziregime. Toen hij in 1939 overleed, had hij zeven kinderen uit drie huwelijken. Hoe groot zijn vermogen was, weten we niet, maar gezien zijn belang in de onderneming en zijn verdiensten moet het met een grote v zijn geweest. Overigens heeft geen van zijn kinderen in Shell een rol van betekenis gespeeld.

De tweede onmiskenbare Shell-rijke was de familie Van Leer. In 1917 richtte Bernard van Leer samen met een broer een verpakkingsbedrijf op, en in 1925 haalde hij een grote order binnen voor het leveren van oliewater aan de Koninklijke. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog konden Bernard en zijn (joodse) familie Nederland verlaten – maar wel tegen inlevering van al hun fabrieken. Na de oorlog begon het bedrijf opnieuw. Van Leer groeide toen uit tot een multinational met vatenfabrieken in vele landen. Tot 1996 speelde de familie er nog een rol in. In 2001 kwam het in Amerikaanse handen.¹⁹

In de tijd waarin de ‘Koninklijke’ werd opgericht, was de Belgische koning Leopold II (p. 329) bezig zijn eigen kapitaal te vergaren met koloniale grondstoffen. Hij slaagde erin internationale erkenning te verwerven van zijn privékolonie Kongo-Vrijstaat, de tegenwoordige Democratische Republiek Congo. Zijn schrikbewind heeft in enkele tientallen jaren tussen de drie en tien miljoen mensen het leven gekost. Eduard Bunge (p. 333) was jarenlang een van zijn trouwste zakenpartners. Zelf hield hij er een vermogen van ruim tachtig miljoen frank aan over, omgerekend (in koopkracht) naar nu een half miljard euro.²⁰

Echt afhankelijk van de Congolese grondstoffen was België niet. Het was zelf rijk aan kolen, enkele steensoorten (kalksteen en marmer) en allerlei metaalertsen (waaronder ijzer, zink, koper, lood en zelfs goud). Mede op basis hiervan ontstond vanaf begin negentiende eeuw een bloeiende industrie. Veel hedendaagse Belgische miljardairs komen uit die tijd voort. Eén voorbeeld is de familie Emsens, heden ten dage goed voor enige miljarden euro. De familie dankt haar fortuin aan Stanislas Emsens, die vanaf 1875 flink verdiende aan de exploitatie van kwartszand, een basisgrondstof voor de glasin-